
Dušan Ludvik
Ljudski sposojenki *âkovnik* in *môžer*

Sposojenke niso le predmet filoloških in lingvističnih raziskav, ampak tudi kulturno-ozgodovinski pojav. Lahko imajo enako obliko kakor v prevzetem jeziku ali pa se fonološko in oblikovno prilagajajo. V svojem prispevku se avtor ustavlja ob dveh dolenjskih ljudskih sposojenkah âkovnik (majhen top) in môžer (možnar).

Loanwords are not only the theme of philological and linguistic research, but also a culturological and historical phenomenon. Their form can be identical to the one in the language they had been borrowed from, or can adapt phonologically and formally. In his article the author discusses two folk loanwords from Dolenjsko, âkovnik (a small cannon) and môžer (mortar).

William Faulkner je nekje zapisal, da »kar je preteklo, nikoli ni mrtvo, pravzaprav niti ni preteklo«.

To Faulknerjevo nepreteklo preteklost lahko samo še podoživljamo v tem, kar nam je vidno v oblikah in kar je zapisano. V temeljih evropske kulture je v bistvu še vedno zaobsežen tisti velikanski del antične in krščanske neizmernosti, ki je bila cepljena na izvirne kulture evropskih narodov. Bila je sprejeta deloma tudi v jezik, torej v življenje.

Vsak jezik sicer lahko živi iz svojega, bogati in plemeniti pa se dodatno s sprejemanjem iz tujih jezikov in s prilagajanjem le-tega svojemu. Navadno tako, da je v izvirni pristnosti domačega še skozi stoletja spoznavno in opazno, ker nima paralelnih, se pravi etimoloških osnov (korenov) – to so tujke in sposojenke. Npr. apelativ *avto* je kot predmet vraščen v našo zavest in predstavo, ne pa tudi v samo slovensko jezikovno bit in telo, čeprav ga na dan nešteto krat vidimo, izgovarjamo, slišimo ipd.

Nemški jezikoslovci (pri nas prof. Toporišič) klasificirajo sposojenke po formalnih vidikih v nekaj podzvrsti. Za etimologijo so sposojenke enotno telo – tu ne gre za formalne vidike, temveč za izvor in fonemsko podobo ter za razvoj notranje oblike. Neznanstveno je razlagati npr. srednjevisokonemške besede z današnjimi, fonemsko enakimi ali skoraj enakimi besedami. Sravn. *frouwe* ni današnje »Frau«, ni fiziološki,

temveč predvsem stanovski termin: »plemenita gospa«, »žlahтна dama« itn. kot nasprotje k *wīp* »ženska«, »kmečka žena«. Ljudska pesem je to nasprotje še ohranila: *frouwe x wibes līp* = »žlahтна gospa« x »žensko telo« (Deklica vojak).

Sposojenke imajo lahko tudi v slovenščini enako obliko kakor v prevzetem jeziku, če so prilagodljive slovenski fonetiki (turn, krancelj), navadno pa so prilagojene fonološko in oblikoslovno (ješterleh > ještrnik). Prevzeta oblika se lahko po internih glasoslovnih zakonih še dalje razvija (pukša > puša, puška). Lahko je ljudskoetimološko prirejena (kosarna, rogoment) ali pa sploh popačena (njegeral, pontrontaša /Patronentasche/).

Sposojenke niso zgolj predmet filoloških in lingvističnih raziskav, temveč tudi kulturnozgodovinski pojav, ne smemo ga zanemarjati, npr. predmet in ime *ješterlêh* vodita daleč nazaj v čas starega Rima.

Ākovnik – Pleteršnik nima. Bezljaj (ESSJ): »dolenjska« beseda pomeni »možnar«; ne pove ali »kuhinjski« ali »artiljerijski« možnar. Etimologijo izvaja (ad hoc) iz psl. **okovŭ* (iz »kovati«), kar ne ustreza ne časovno ne dejansko. Prvotni, tj. najstarejši možnarji so bili iz kamna ali pa izdolbeni iz drevesnih panjev.

Dolenjski *ākovnik* je primitiven majhen topič za streljanje (pokanje) ob velikih cerkvenih in drugih slavnostnih dneh (glej *možnar*). Iznajdba strelnega orožja v Evropi sega nazaj le do začetka 14. stoletja. Dolenjski *ākovnik* je sicer »kovinski«, ni pa bil nikoli »kovan« (psl. **okovŭ*), nemško »geschmiedet«. Strelno orožje so namreč »ulivali« (nem. »gegossen«) iz bronca, po letu 1450 pa tudi iz železa in kovinskih zlitin.

Skoraj nobeno strelno orožje se ne imenuje po materialu, iz katerega je narejeno, temveč: 1. po značilni obliki: nem. Mörser (»možnar«), Büchse > sloven. izposojeno »pukša«; 2. po načinu in prostoru uporabe: »Hand-büchse, Repetier-gewehr; – Gebirgskanone, Feld-mörser – sloven. puška risanica; puška na iglo itd.; 3. po deželi proizvođa: »francoska«, »angleška« puška ... Strelnega orožja nismo iznašli v Sloveniji (boroveljska puška ne sodi sem!), s predmetom smo prevzeli tudi tuje ime in ga delno poslovenili: Flint-büchse: slovarsko: puška na kremen, kremenjača, v ljudskih pesmih: flinta, flintica, flinka, flinca; iz frc. *carabine* (1600) je direktno (ne iz nem. »Karabiner« m.) slov. »karabinka«, tj. »kratka puška kavaleristov« itd.

Na Slovenskem je bilo v starem času spričo pogostih lokalnih in občnih vojn vojaštva več ko dovolj. Naši možje in fantje so vsi nekako »služili vojsko«. Morali so poznati ne le orožje, ampak tudi strokovna imena, saj so ga morali v času miru oddati ali ga nekje uskladiščiti (leta 1524 je bila na ljubljanskem gradu postavljena nova »orožarna«). Tuja imena orožja so si zapomnili pač v obliki, ustrezajoči slovenskemu jeziku.

Prve, težke, nerodno ulite puške se imenujejo poznosrvn. *hâkenbühse*. Določilo je po železnem kavljju (srvn. hâke, češ. hâk (izposojenka), sloven. âk), s katerim je bila puška zadaj na kopitu opremljena. Kavelj, oprt na vilice (srvn. »furkett) ali na neko oporo (zid, drevo), je omilil vzratni udarec puške. Po tem kavljju je tudi frc. *arquebuse âcroc* (»puška na kljuko«); (*arquebuse* je sposojeno iz starejše nizozemščine: *hakebusse*, to pa iz srvn. *hâken-bühse!*); značilen primer za križno sposojanje! Vladimir Levstik prevaja francoski izraz manj primerno kot »puška kljukača« in »mušketa na kljuko« (Ch. De Coster: *Ulenspiegel* /1948/, str. 14, 26). Orožje »mušketa«, iz špan. *mosquete*, je mlajše od frc. *arquebuse* in tudi tehnično modernejše. To je »puška (flinta) na lunto« (Luntent-flinte), tj. s prižigalno vrstico (Cigale /1860/ še neživljenjsko prevaja tujko »lunta« kot »prižigavnica«).

Ni samo ljudski jezik, ki mu ugajajo eliptične oblike besed (srvn. *tôten-bâre* > *bâre* > sposojeno z bavarskim *b/p* kot »pare« – mrtvaški oder). Tudi vojaška terminologija je

polna eliptičnih oblik: Schiess-gewehr > Gewehr > sposojeno v naših ljudskih pesmih kot »gvir«; Hand-büchse > Büchse (prvotni pomen »škatlica, tulec«), bav. puhse > sposojeno kot »pukša, puša« z metatezo »puška« ...

Eliptična oblika od poznosrvn. *hâken-bühse* je *hâken*, potrjeno s termini za takratne topove: haken-kanone, halb-*haken* (za svinčene krogle do 50 gramov), ganzer *haken* (60 do 100 gr.), doppel-*haken* (100 do 200 gr.). Tudi Megiser (1603) pozna elipso *hacken*. S termini: handbüchs, Büchs (elipsa iz prejšnjega), handrohr, rohr (elipsa iz prejšnjega), *hacken* namreč razlaga sposojenko »pukša« (pukôha) (Megiser - J. Stabej /1977/, str. 156). Le-ta ima istočasno vsaj na Tržaškem že elidirano obliko *puša* (gl. Sommaripa /1607/ za ital. »archibuso« = pušja).

Z novotarijo, takratnimi modernimi puškami na kavelj (*hâkenbühse*, arquebuse) so v evropskih armadah opremili predvsem pešadijo in to že v 15. stoletju (t. i. arkebuzirji). To je mogoče tudi čas za prevzem tujke v slovenščino. Vojvoda Alba (gl. Schillerjevo dramo Don Carlos) je leta 1567 na Holandskem vpeljal v svojo plemiško konjenico tehnično izpopolnjeno »mušketo« (špan. *mosquete* /iz. latinščine/), tj. malce čez meter dolgo za svinčenke do ok. 30 grama namenjeno »flinto na lunto«, tj. vžigalno vrstico. S karabinskim kavljem so jo obešali na daljšo palico s krožcem. Muškete so polagoma izpodrinile zastarele »puške na kavelj«, vendar je naziv *hâken* ostal in bil prenesen na drugo strelno orožje.

Nemški naziv *hâkenbühse* je bil znan po vsej Evropi; torej tudi pri nas (gl. Megiser l. c.), in to v glavnem v dveh korenskih variantah, tisti iz nemščine in oni iz francoske sposojenke. Poznorsrvn. *hâkenbühse* > srednjinizoz. *haakbuse*, *hakenbusse*, valonsko *harkibuse*; francosko *arquebuse*, angl. histor. *arquebus*, ital. *archibuso*, nem. (zastarelo) *Arkebuse*, češ. *arkabuza*, *arkebuza*. Slovenska *arkebuza* je novejšega datuma (Megiser nima, tudi Sommaripa ne).

Dolenjsko *âkovnik* je simpleks izpeljanka iz ponašenega poznorsrvn. *hâke(n)*. Nemški vzglasni dihnjeni *h-* (Hauchlaut), v govoru komaj zaznaven, Slovenci substituiramo (pred samoglasniki) z guturalom, večinoma pa ga ne registriramo (havbica x avba). Podobno izpeljano je češ. *hâkovnice* (tj. puška na hâk).

Kakršnakoli etimologija iz psl. **okovъ* (Bezljaj) ali iz prekmur. *akov* »vedro, čeber« (Caf, Valjavec) vodi v slepo ulico. Dolenjsko *âkovnik* je primer, ko prvotni nosilec takega imena postane nefunkcionalen, izgine iz spomina, staro ime pa je preneseno na drug, podoben predmet, tu na strelni možnar. Ta ima s pojmom *hâken* skupno le to, da je »ulit« in da se z njim »strelja« (poka). Apelativ *âk* (kavelj) pa je v Braslovčah pomenil posebni kavelj iz kovine na koncu dolge žrdi; ko je razbeljen, z njim prižgejo »purfl« (smodnik) v možnarju.

Frazeologija v zvezi s pojmom *âkovnik* ni znana.

Môžnar je okrogla ulita posoda, v kateri se kaj drobi. Apelativ je tehnični termin v gospodinjstvu, lekarništvu, kemiji. Lekarniški možnarji so iz porcelana, znotraj neglazirani. Za kemijske analize so navadno iz ahata. Kuhinjski možnarji so bili prvotno iz kamna, pa tudi izdolbeni iz drevesnih panjev. Na Slovenskem smo lesene možnarje poznali še v 19. stoletju, kar pričajo slovenska izvirna imena zanje: *stopa*, *stopica* »ein hölzerner Mörser« (Cigale /1860/), goriško *stopica* »možnar, posebno leseni« (Pleteršnik).

V 15. stoletju je termin prevzela artilerija – takratne težke topovske cevi so spominjale na obliko možnarja. Sprva so tako imenovali »gladke« možnarje iz kamna, iz katerih so izstreljevali kamnite krogle, težke 7 do 75 funtov. Po le-teh so se menjavali material, oblika, namen. Uvedle so jih vse armade sveta, ker so imeli izstrelki visok

balistični lok in so bili možnarji primerni za obstreljevanje bližnjih ciljev, ciljev za zidovi in barierami.

Na podeželju se je ohranil vsaj do druge svetovne vojne majhen, nizek ulit topič za pokanje na predvečer cerkvenih praznikov. Ime *mōžnar* je pravzaprav degradacija. S pravimi možnarji (artiljerijskimi) imajo skupno samo to, da so uliti in da se z njimi strelja (poka). Sicer pa zanje poznamo še druga imena: dolensko: *âkovnik*, Braslovče (Savinjska dolina) po domače *štuki*, po gosposko *pêlerji* (=Pöller, ein klein Mörser, daraus zu schiessen- /Cigale, 1860/). Braslovški *štuki* so imeli približno tako obliko kakor tisti na sliki Maksima Gasparija »Streljanje z možnarji ob procesiji« (Rajko Ložar, Narodopisje Slovencev I. (1944), str. 323), samo malce nižji in bolj široki so bili). Namen streljanja je pojasnjen v isti knjigi (str. 325).

Štuke so prižigali samo na robu trga z dolgimi žrdmi, ki so imele na koncu železen kavelj *âk*. Tega so v ognju razbelili in ga porinili v »purfl« (smodnik) v votlini štuka, ki ga je večkrat razneslo. Zato so smeli pokati samo izkušeni fantje.

Etimološko izhodišče je srednjelatinska, boljše že splošnoromanska beseda *mortarium* »gospodinjski možnar«. V nemškem prostoru sta predmet in ime prevzeta že v starovisokonemščino (c. 600 do konca 11. stoletja) kot *mortâri*, kar se je v teku let spremenilo v *morsâri* (s pravim germanskim *s*, ki je palatalni šumevec; substituira mo *ga s š v* nezveneči, z *ž v* zveneči okolici). Po »sekundarnem preglasu« (Sekundärlaut) je nastala srvn. oblika *morsaere*, ki je izhodiščna za vse mlajše, stranske, preglašene, nepreglašene, ošibljene, disimilirane in narečne spremembe.

Sposojenke iz *mortarium* so splošnoevropske, se pravi velikoprostorske. V vsakem od jezikov veljajo drugačni korenski (debelni) zlogi. V romanskih jezikih se začenjajo z *mort-* frc. *mortier*, srednjnizoz. *mortier*, ital. *mortaio* (Sommaripa, 1607), angl. *mortar*; rusko *мортира* (Cigale, 1860; Pretnar, 1986).

Nemški in tja inklinirajoči prostor (Skandinavija in slovanske dežele) je značilen po najmanj dveh osnovah: *mors-* : *morser*, *mörser*; disimilirano *mörsel* (gl. Mörser, Mörsel /Megiser, 1603/) – in po disimilirani (brez prvega *-r-*) *moš-* (*moser*, *möser*) – oba tipa iz časa, ko je germanski *s* imel še palatalni šum (približno 13. stoletje).

Kaže, da so bile disimilirane oblike razširjene v južnonemških, obrobnihih otočkih. Medtem ko je v tirolščini prvi *-r-* še ohranjen: *meařar*; je v drugih dialektih izginil – Lessach: *mêasa*; Pladen: *mêazar*; kočevarsko *mōžar*; Sorica, Nemški Rut: *mêizar*; srednjekoroško: *mêšar*.

M. Snój v svojem ne dovolj premišljenem poglavju »*možnar*« (SES str. 358), kar pa velja tudi za velik del srednjeveških sposojenk iz nemščine, izvaja *mōžnar* iz srvn. *morsaere*, *morser* – taka fonemska oblika bi dala v slovenščini kvečjemu *moržar*!! Slov. *mōžnar* je mlada oblika. Prevzeta je iz nemške stranske oblike *mörsner*; bavarski *morsner* (je: *mörser* z inficiranim *-n-*). Nemški *r* zveni v nekaterih dialektih kot vokal, *-ž-* pa je analogno po starejši, prvotni sposojenki, o kateri iz Snojevega Etimologikona ne zvemo prav nič! Nemško *mörsner* je izpričano šele l. 1684. Torej je beseda *mōžnar* sposojena šele v 17. stoletju.

Megiser navaja kranjsko *mofer* (Dictionarium, 1592, Thesaurus, 1603), kar tolmači z »mortarium, Mörser, Mörsel«. (Megiser - Stabej, 1977, str. 91). Skoraj istočasno je tržaško *možer* za ital. »mortaio« (Sommaripa, 1607). Prevzem je moral biti vsekakor še v času, ko germanski *s* še ni izgubil palatalnega šuma. To potrjujejo tudi sposojenke v druge jezike: staročeš. *moždier* (z infiksom *-d-*), češ. (*h*)*moždír*. Iz staročeš. prevzeto je polj. *moździerz*, kar je dalo rusko *межэсер*. Madžarsko je *mozsár*, narečno *mazsar*; prevzeto v slovaščino kot *mažiar*. Če dodamo k temu še srednjenizkonemško (Mittelnieder-

deutsch) *möser*, vidimo, da je bila v nekem časovnem odseku srednjega veka disimilirana oblika *moser/möser* vodilna beseda za klasično srnv. *morsaere*. Iz nje je starejše sloven. *môžer*, po Pleteršniku že pri Dalmatinu.

V slovenščini se beseda *môžnar* veže z glagoli, tipičnimi za gospodinjske opravke: »da se trdi predmeti (v možnarju) *stolčejo*, *raztolčejo*« (Cigale, 1860); »v možnarju cukrer *drobiti*« (Pleteršnik, 1894); »da se (v njem) *tolčejo* orehova jedrca« (Glonar, 1936); »da se v njem *tare* deteljno seme« (kočevarsko, 19. stol.: »in khleazūmā mit'n môžarā gānāijət«).

Za možnar (âkovnik, štuki) velja samo, da se »z njim poka«, kočevarsko: »mit môžarn gāššōssn«. Priljubljena fraza je bila (namenjena zoprnežem): »tebe je treba samo zbasati v možnar in te izstreliti prek 99 gričev« (»dū bāršt lai entsätūän in a môžar önt ībär nainönnaintsikh pīhlōtsə tə šīsōn«; W. Tschinkel, Wörterbuch d. Gottscheer Mundart 2 (1976), str. 63).

Zusammenfassung

Zwei slowenische Volkslehnworte

Die Lehnwortkunde ist ein wichtiger, oft bearbeiteter Zweig der slowenischen Sprachwissenschaft. Nicht alles ist gut, nicht alles ist richtig. Der gewöhnliche, seit Miklošič begangene Fehler ist die Art, mittelalterliche Lehnwörter mit phonemisch gleichen oder fast gleichen modernen Ausdrücken zu interpretieren, oder mit solchen, die den ursprünglichen Inhalt nicht mehr widerspiegeln: lituā: »*Gastwirtschaft*«, anstatt: »*direkt aus dem mhd. lit-hūs* übernommen; oder: mhd. *frowe*: »Frau«. Die Lehnwörter sind auch kulturgeschichtliche Kategorien, slow. *ješterle* reicht stofflich und sprachlich in die altrömische Zeit zurück.

Âkovnik »kleiner gegossener Schiessmörser, Pöller«. Ein dolenjisches (= niederkrainisches) rares Wort. Nach Bezljaj (ad hoc) aus urslav. *okovú (kovati, schmieden). Die ältesten Schiesswaffen in Europa sind erst anfangs des 14. Jh. nachgewiesen. Sie wurden nicht »geschmiedet«, sondern »gegossen«, keine von ihnen wurde nach dem Material des Erzeugnisses benannt!

Ausgangswort: spätmhd. *hâken-bühse* (mit einem eisernem Haken am Kolben), frz. *arquebuse à croc* (arquebuse aus mitholl. *hake-busse*, dies aus spätmhd. *hâken-bühse*). Die schwerfälligen Waffen veralteten, sie wurden ausser Dienst gestellt. Von Herzog Alba wurden sie im J. 1567 durch leichtere, kürzere technisch fortschrittliche Musketen (span. »*mosquete*«) mit Luntenzündung (Luntenflinte) ersetzt. Der Name slowen. *mušketa* ist jung, bei Megiser (1603), Sommaripa (1607) nicht vorkommend.

Auch im Heerwesen sind im alltäglichen Dienst kürzere elliptische Namen bevorzugt (handbühse > bühse, bair. puhse > slowen. pukša (1603), puša (1607)).

Mhd. *hâken* (bühse) wurde auf die damaligen Kanonen übertragen: halb-*haken*, ganzer *haken*, doppel-*haken* (nach dem Gewicht des Geschosses /Kugel/). In der slowenischen Umgebung blieb aber der Name *hâken* bewahrt. Bei Megiser (1603) bezeichnet er das bair. LW »*pukša-hacken*«.

Die alten Schiesswaffen-Namen waren grossräumig über ganz Europa verteilt, auch über den slowenischen Raum. In Dolenjsko wurde die Kurzform *hâken* inhaltlich degradiert: aus ihr wurde *âk-ovnik* (aus *hak-*) »Pöller«. Eine ähnliche Wortbildung kennt auch das Tschechische für die alte »*hâkenbuhse*«: »*hak-ovnice*«.

Môžnar »Mörser« (Küchengerät), »Pöller«. Der Name wurde im 15. Jh. von der Artillerie übernommen und man weiss nicht wann auf die einfachen Pöller übertragen. Die älteren Namen *stopa*, *stopica* sind in Slowenien noch im 19. Jh. bekannt gewesen (Cigale, Caf, Pleteršnik).

Für den Begriff »Pöller« kennt die slowenische Volkssprache einige Ausdrücke, die LW sind: *âkovnik* (Dolenjsko), *štuki*, *pêlerji* (Braslovče). Etymologische Ausgangsform ist gemeinromatisch /lat/: *mortarium* (Mörser im Haushalt) ahd. *mortâri* > *morsâri*, nach dem Sekuldärumlaut >

mhd. *morsaer(e)*. Sache und Wort sind grossräumig über ganz Europa verbreitet; im romanischen Raum überwiegt die Wurzel: rom. *mort-*, im deutschen und angrenzenden: mhd *mors-* (morser, mörser; mörsel (dissimiliert)). Es muss in einer gewissen Zeit eine dissimilierte Form (ohne das Wurzel *-r-*) gegeben haben: *moser*; *möser*, die im mitnieddt. *möser*; in südbairischen altertümlichen Sprachinseln (Kočevje, Selca, Pladen ...), in den LW der Čechen und ihrer Nachbarn, im Ungarischen und in der älteren slowenischen Volkssprache einheimisch geworden sind: slowen. *môžer* (Megiser, Sommaripa). Auf eine ältere Zeit weist zurück das phonemische *-š-*, ein palataller Geräuschlaut, der während des späten Mittelalters verklungen ist.

M. Snoj kennt nur slowen. *môžnar*, das er aus dem mhd. *morsaere*, *morser* ausführt (dies würde höchstens **moržer* ergeben!). Die slowen. Form mit dem Infix *-n-* ist jung, höchstens im späten 17. Jh. übernommen! Die Ausgangsform *mörsnes* / *morsner* ist erst im J. 1684 nachgewiesen. Das palatale *-š-* ist Analogie nach *môžer*.